

LESZEK BEDNARCZUK

Kategorie słotwórcze rzeczowników przedrostkowych wobec przyimków

W bogatej literaturze przedmiotu z zakresu słotwórstwa opisowego niewiele można znaleźć informacji na temat derywacji przedrostkowej rzeczowników, mimo że środek ten odgrywa ważną rolę w kształtowaniu współczesnego słownictwa specjalistycznego, zwłaszcza z zakresu nauki, techniki i sportu. Jak wiadomo, prefiksacja imienna istniała już w epoce prasłowiańskiej¹, ale w dawnej polszczyźnie miała ograniczony zasięg², a rozpowszechniła się dopiero w epoce nowopolskiej³. W normatywnych wypowiedziach językoznawców starszego pokolenia i w opracowaniach podjętych przezważa opinia, że derywacja przedrostkowa jest obca słotwórstwu polskiemu, a jej źródła należy szukać w językach obcych. Na szerzenie się rodzimych derywatów przedrostkowych pierwszy zwrócił uwagę H. Gaertner⁴, ale za główną ich domenę uznał język poetycki, przytaczając zaczerpnięte z dzieł pisarzy młodopolskich neologizmy typu *bez-świat*, *po-blask*, *pra-twórca*, *prze-potęga*. Z historyczno-toponomastycznego punktu widzenia polskie rzeczowniki przedrostkowe na tle słowiańskim omówił skrupulatnie M. Karaś⁵, wskazując na ich rodzime pochodzenie, ale stosunkowo późne, bo XVIII-wieczne, rozpowszechnienie. Klasyfikacji prefiksально-sufiksalnych derywatów od wyrażań przyimkowych dokonała K. Kleszczowa⁶, a syntetyczne ujęcie obu kategorii przedstawiła R. Grzegorzycy-

¹ Por. W. Boryś. *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław 1975.

² Por. J. Łoś. *Gramatyka polska*, cz. II: *Słotwórstwo*, Lwów 1925, s. 130-131.

³ Por. M. Karaś. *Nazwy miejscowe typu Podgóra, Zalas w języku polskim i w innych językach słowiańskich*, Wrocław 1955, s. 79-102.

⁴ *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, cz. III: *Słotwórstwo*, Lwów-Warszawa 1934-1935, s. 334-337.

⁵ Tamże.

⁶ *Struktura syntaktyczno semantyczna rzeczowników utworzonych od wyrażań przyimkowych*, Poradnik Językowy 1971, s. 141-152.

kowa⁷ w swym podręczniku słowotwórstwa opisowego; w wersji pogłębionej wraz z J. Puzynią⁸ w akademickiej gramatyce współczesnego języka polskiego. Językowe wykładniki pojęć przestrzennych, jakimi są w języku polskim m.in. przyimki, omówił w perspektywie typologicznej W. Maciejewski⁹. Celem moich rozważań jest próba dotarcia do znaczeń kategoryalnych przedrostków rzeczownikowych poprzez funkcje odpowiadających im przyimków.

Nim przejdziemy do dalszych rozważań, przypomnieć trzeba, że nie wszystkie rzeczowniki zawierające przedrostek powstały na drodze derywacji prefiksalnej. Jak zauważa M. Karaś¹⁰, można tu wyróżnić kilka rodzajów formacji:

[A] Właściwe derywaty przedrostkowe typu *pod-punkt*, *za-pazucha* utworzone jak toponimy *Pod-góra*, *Za-las* od podstaw rzeczownikowych.

[B] Formacje powstałe drogą derywacji wstecznej przez obcięcie przyrostka, utworzone od innych rzeczowników zawierających już przedrostek, np. *podmur* od *podmurek*, *zapiec* od *zapiecek*, *występ* od *występek*, o czym rozstrzyga chronologia zapisów; dodajmy – struktura semantyczna, formacje paralelne i odniesienie przedmiotowe.

[C] Rzeczowniki utworzone od czasowników prefiksalnych drogą derywacji paradygmatycznej, np. *podskok* od *podskoczyć*, *wybieg* od *wybiegać*, *zastaw* od *zastawiać*; argumenty jak wyżej.

[D] Derywaty od wyrażań przyimkowych (syntaktycznych) utworzone przez równoczesne dodanie prefiksu i sufiksu, nazywane w literaturze obcojęzycznej „konfiksami”, np. *pod-mur-ek* od *pod murem*, *za-piec-ek* od *za piecem*, a w słowotwórstwie polskim formantami prefiksально-sufiksальnymi. Wykazują one uderzające podobieństwo do właściwych derywatów prefiksalnych: te same formanty przyimkowe, wspólne znaczenie strukturalne. Natomiast sufiks, jak zauważa M. Karaś¹¹ w stosunku do utworzonych w ten sposób toponimów typu *Za-górz-e* od *za górą*, wprowadza derywat do odpowiedniej odmiany, pełni więc funkcję strukturalną, podczas gdy prefiks nadaje nowo utworzonej nazwie znaczenie kategoryalne, jak we właściwych derywatach przedrostkowych [A]. Z tych względów oba rodzaje formacji, mimo różnych podstaw słowotwórczych, zostaną omówione łącznie.

Strukturę syntaktyczno-semantyczną derywatów od wyrażań przyimkowych zanalizowała K. Kleszczowa¹², dokonując ich klasyfikacji ze względu na znaczenie występujących w nich przyimków, które mogą pełnić:

---

⁷ Por. R. Grzegorzycowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa 1972; wyd. III 1979.

⁸ Por. *Gramatyka współczesnego języka polskiego – Morfologia*, Warszawa 1984, s. 371–374, 391–396.

⁹ *O przestrzeni w języku. Studium typologiczne z językiem polskim w centrum*, Poznań 1996.

¹⁰ Tamże, s. 6–7.

¹¹ Tamże, s. 116.

¹² Tamże, s. 141–151.

(1) funkcję lokalizującą w przestrzeni lub czasie, np. *nausznik* 'coś, co się nosi na uszach', *poniedziałek* 'dzień po niedzieli', lub (2) inne funkcje, np. *odludek* 'człowiek stroniący od ludzi', *bezrękawnik* 'coś, co jest bez rękawów'. W opisie struktury badanych formacji autorka posłużyła się generatywnym modelem opisu faktów słowotwórczych R. Laskowskiego¹³, opartym na tzw. gramatyce przypadków Ch. Fillmore'a¹⁴, a polegającym na przypisywaniu derywatom ról semantycznych implikowanych przez predykaty tkwiące w ich strukturze głębokiej. Procedura taka jej zdaniem pozwala odróżnić cechy semantyczne należące do znaczenia strukturalnego od tych, które wynikają z ich użycia (znaczenia realnego), a w konsekwencji dokonać klasyfikacji ze względu na zawartość semantyczną derywatów bez odwoływania się do rzeczywistości pozajęzykowej, na przykład sprowadzić formacje *podudzie* (część ciała) i *poddasze* (miejsce) do wspólnej klasy rzeczowników pacjentycznych. Na uznanie zasługuje podejście strukturalno-semantyczne, a z kwestii szczegółowych odróżnienie funkcji lokalizującej (spacjalnej) przyimków i utworzonych za ich pomocą derywatów od pozostałych funkcji i derywatów.

R. Grzegorzczkova i J. Puzynina¹⁵ zaliczają derywaty od wyrażen przyimkowych do odrębnej klasy formacji, wskazując na ich podobieństwo do wyrazów złożonych, gdyż jedno i drugie ich zdaniem zawierają dwa tematy wyrazowe. Autorki zanalizowały bogaty materiał (ok. 400 wyrazów ze *Słownika Doroszewskiego*), stwierdzając, że jest to we współczesnym języku polskim produktywny typ derywacji, tworzący głównie szeroko rozumiane nazwy miejsc. W funkcji prefiksów występują najczęściej przyimki określające pozycję: *pod-*, *na(d)-*, *przed-*, *za-/po-*; *przy-*, a towarzyszy im zwykle formant paradygmataczny *-e*, np. *na-ręcz-e*, *nad-brzeż-e*, *pod-ziemi-e*, *za-dupi-e*, rzadziej inne sufiksy strukturalne, np. *przy-piec-ek*, *na-ramien-nik*, *po-wierzch-nia*. Niewiele jest natomiast określeń czasowych typu *pod-wieczor-ek*, *przed-wiośni-e*, *przed-nów-ek*. Drugą liczną grupę stanowią nazwy czynności i stanów z przedrostkiem *bez-*, np. *bez-prawi-e*, *bez-roboci-e*. Ten typ derywacji posiada duże zastosowanie w słownictwie specjalistycznym (zoologia, botanika, anatomia, sport, technika). Pamiętać należy, że derywaty od wyrażen przyimkowych nie pokrywają się z formacjami konfiksalnymi (przedrostkowo-przyrostkowymi). Autorki włączają do nich z jednej strony formacje czysto prefiksalne, np. *bez-troska*, *nad-rzeczywistość*, *przed-świt*, *po-południe*, *za-światy*, ze względu na parafrazy przyimkowe, z drugiej zaś wyłączają formacje typu *po-granicz-e*, *przeciw-zbocz-e*, dla których parafraz takich zbudować się nie da.

Przejdźmy z kolei do właściwych derywatów przedrostkowych utworzonych przez dodanie przyimka jako formantu do podstawy rzeczownikowej. Autorki wymieniają tu liczne formacje modyfikacyjne, dokonując ich szcze-

¹³ *Struktura formalna a struktura semantyczna rzeczowników słowotwórczo podzielnych*, Studia Semiotyczne, t. IV, s. 251-274.

¹⁴ *The case for case, Universals in linguistic theory*, New York 1968, s. 1-88.

¹⁵ Tamże, s. 392-396.

gólowej klasyfikacji znaczeniowej. Natomiast formacje mutacyjne typu *przed-świt* zaliczają do omówionych wyżej derywatów od wyrażen przyimkowych, uznając za przedrostkowe derywaty mutacyjne nazwy tytułów i stopni zawierających przedrostki *nad-/pod-* i niektóre formacje z prefiksami zapożyczonymi (*anty-*, *kontr-*, *pre-*, *proto-*). Przedstawimy je tu wszystkie łącznie, dokonując pewnych uproszczeń i uzupełnień, by uchwycić wszystkie znaczenia kategoryjne. Autorki ustaliły szereg wyrażanych przez przedrostki znaczeń, głównie modyfikacyjnych (1–7):

(1) „Narzędność/podrzędność” jest wyrażana przez parę formantów *nad-/pod-* tworzących głównie nazwy stanowisk i tytułów, np. *nad-burmistrz*, *nad-radca*, *nad-leśniczy* obok *pod-porucznik*, dawne *pod-czaszy*, *pod-komorzy*, *pod-rabin-ek*. Niektóre z nich tworzyły lub tworzą nazwy o budowie symetrycznej *nad/pod-inspektor*, *nad/pod-sekretarz*, *nad/pod-marszałek*, *nad/pod-sztygar*. W większości są to kalki obcojęzyczne. Podstawowe znaczenie przestrzenne pojawia się rzadko, np. *nad/pod-tytuł*, częściej w toponimii, np. *Nad/Pod-górki* i w konfiksach, np. *nad/pod-wozi-e*, itp. Liczne inne derywaty utworzone za pomocą przedrostków *nad-/pod-* nie tworzą wyraźnych klas znaczeniowych. W funkcji tej występuje też łacińska para prefiksów *super-/sub-*, np. *super-intendent*, *super-rewizja*, *super-film* obok *sub-konto*, *sub-region*, *sub-kultura*, oraz inne formanty zapożyczone (*arcy-*, *hiper-*, *ekstra-*) niektóre z nich ulegają spolszczeniu, zwłaszcza *sub-na pod-*, por. *pod-konto*, *pod-region*, *pod-kultura*. Autorki zwracają uwagę na podobieństwo tej opozycji znaczeniowej do pary „augmentativa/deminutiva”. Nie wydaje się natomiast konieczne rozbijanie tej grupy derywatów na modyfikacyjne i mutacyjne ze względu na ich uderzające podobieństwo strukturalno-znaczeniowe.

(2) „Znaczenie wielkości przekraczającej normę lub małości poniżej normy” wyraża z jednej strony *hiper-*, grecki odpowiednik łacińskiego *super-*, oraz rodzime *nad-*, np. *hiper-inflacja*, *nad-produkcja*, *nad-ciśnienie*, a z drugiej strony tworzące nieliczne derywaty *pod-*, np. *pod-ciśnienie*. Znaczenie to można bez trudu włączyć do grupy poprzedniej (1), a całość ująć jako opozycję znaczeniową „góra/dół” w sensie dosłownym i metaforycznym: „nadrzędność/podrzędność” przy nazwach osób sprawujących urzędy.

(3) „Przeciwieństwo cechy”. Zdaniem autorek znaczenie to prowadzi często do zaprzeczenia cechy i powstania derywatu mutacyjnego nazywanego nowy desygnat, np. *anty-klerykał* jak *nie-przyjaciel*, *nie-ład*, niekiedy jednak prefiks *anty-* neguje tylko niektóre cechy wyrazu podstawowego, np. *anty-papież*, *anty-powieść*.

(4) „Przeciwstawienie”. Bliskie poprzednim derywaty o znaczeniu przeciwstawionym desygnatowi podstawy, tworzone za pomocą przedrostka *anty-*, np. *anty-rakieta*, częściej jednak *kontra-* i jego polskiego odpowiednika *przeciw-*, np. *kontr-/przeciw-natarcie*, por. dawne *przeciw-reformacja*, *przeciw-rewolucja*. Obie grupy można sprowadzić do znaczenia „przeciwieństwa”, które tu jest częściowe, a przy negacji wyrazowej (brak, nieobecność) pełne.

(5) „Dodatkowość zjawiska” jest wyrażana przedrostkiem *nad-* w sensie ‘ponad/poza normą, liczbą’, np. *nad-waga*, *nad-metraż*. Można tu jednak wskazać na człon opozycyjny *niedo-* tworzący pary *nad/niedo-waga*, *nad/niedo-miar*, *nad/niedo-ciśnienie*, *nad/niedo-czynność* itp., całą zaś korelację sprowadzić do znaczenia „góra/dół” (1–2) w rozumieniu procesualnym lub jako rezultat czynności.

(6) „Wcześniejszość zjawiska” oznaczają derywaty modyfikacyjne i mutacyjne z przedrostkiem *przed-* typu *przed-mecz*, zapożyczonym *pre-*: *pre-selekcja* obok *pre-romantyzm* i wskazujących na „pierwotność” *pra-*: *pra-język*, *pra-ojczyzna*, oraz *proto-*: *proto-gwiazda*. Również tu istnieje człon opozycyjny wskazujący na „późniejszość”, por. pary *przed/po-południe*, *przed/po-dźwięk*, *przed/po-plon*. W zapożyczeniach korelatem do *pre-* jest *post-*, por. *post-komunizm*, *post-modernizm*, *post-kultura* itp.

(7) „Powtórność zjawiska” wyraża zapożyczony przedrostek *re-*, np. *re-edukacja*, *re-transmisja*, *re-waloryzacja*. Parę opozycyjną tworzy *de-*, por. *re/de-komunikacja*, *re/de-militaryzacja*, *re/de-chrystanizacja*. Korelacja ta przypomina „przeciwieństwo” (3–4) i „wcześniejszość zjawiska” (6), nadając im wymiar procesualny.

(8) „Brak, nieobecność”. Tak można by określić wartość kategorialną derywatów zaliczonych przez autorki do dwu różnych grup: (a) formacje mutacyjne z przedrostkiem *nie-* w znaczeniu przeciwstawnym typu *nie-byt* ‘przeciwieństwo bytu’ oraz zaprzeczonym typu *nie-ład* ‘brak ładu’, (b) derywaty od wyrażen przyimkowych z przedrostkiem *bez-*, np. *bez-ład*, *bez-sens*, *bez-troska*. Można je wszystkie sprowadzić do znanej w językach indoeuropejskich kategorii rzeczowników prywatnych¹⁶.

(9) „Przód/tył”. Korelacja ta, nie wyróżniona przez autorki, pojawia się dziś głównie w derywatach od wyrażen przyimkowych z przedrostkiem *przed-/za-*, np. w parach: *przed/za-górz-e*, *przed/za-lesie*, *przed/za-pole*. Rzadsze są właściwe formacje przedrostkowe, np. *przed-pokój* obok *za-granica*, *za-pazucha*, powszechne w dawnej polszczyźnie, np. *przed-piektło*, *przed-most*, *przed-ganek*, *przed-sień*, *przed-szaniec* obok *za-łas*, *za-rynek*, a przede wszystkim w toponimii¹⁷.

Nietrudno zauważyć, że wyróżnione tu znaczenia można zredukować do kilku wobec nich nadrzędnych. Nim jednak do tego przejdziemy, należy przyjrzeć się systemowi przyimków, których funkcje determinują znaczenia kategorialne przedrostków.

W języku polskim, zapewne też w innych językach, przyimki tworzą system korelacji binarnych dający się sprowadzić do wzajemnie powiązanych i zhierarchizowanych relacji.

I. Korelacja miejsca tworzy opozycję „wewnątrz/zewnątrz” wyrażaną przez parę przyimków *w/przy*, *u*. Przypadkowym wykładnikiem tej korelacji jest locativus, realizowany w niektórych językach przez inessivus

¹⁶ Por. H. Frisk, *Substantiva privativa im Indogermanischen*, Göteborg 1948.

¹⁷ Por. M. Karaś, op. cit.

(wewnątrz) / adessivus (zewnątrz). Określeniem werbalnym funkcji przyimka jest czasownik *umiejszcować*.

II. Korelacja *zbliżania* tworzy opozycję „do wnętrza/do skraju” wyrażaną przez parę przyimków *do/ku*. Przypadkowym wykładnikiem jest *directivus* (bliski indoeuropejskiemu *dativowi*), realizowany w niektórych językach przez *illativus* (ruch, kierunek do wnętrza) / *allativus* (do skraju), a określeniem werbalnym jest *zbliżać (się)*.

III. Korelacja *oddalania* tworzy opozycję „z wnętrza/od skraju” wyrażaną przez parę przyimków *z/od*, którym odpowiadają przypadki *elativus* (z wnętrza) / *ablativus* (od skraju), a określeniem werbalnym jest *oddalać się*.

IV. Korelacja *postawy* (pionowej) tworzy opozycję „góra/dół” wyrażaną przez parę przyimkową *na(d)/pod*, sytuującą się na osi wertykalnej. W dostępnych opisach gramatycznych nie znalazłem języka, który by posiadał przypadkowy wykładnik tej opozycji. Określeniem werbalnym jest czasownik *stać*.

V. Korelacja *położenia* tworzy opozycję „przód/tył” wyrażaną przez parę przyimków *przed/za*, sytuującą się na osi horyzontalnej. Tu również, jak się zdaje, nie istnieją odpowiedniki przypadkowe, a określeniem werbalnym jest czasownik *leżeć*.

VI. Korelacja *następstwa* tworzy opozycję „przeszłość/przyszłość” wyrażaną przez parę przyimków *przed/po*. Powstaje ona w wyniku transpozycji korelacji *położenia* na oś czasową. Określeniem werbalnym jest czasownik *następować*.

VII. Korelacja *odniesienia* tworzy mało wyrazistą opozycję „korzyść/sprzeciw” wyrażaną przez parę przyimkową *dla/przeciw*, którą od łacińskich *pro/contra* można by nazwać *pro-fectus* ‘korzyść’ (skąd franc. *profit*) / *contra-dictus* ‘przeciw(staw)ny, zaprzeczony’, a odpowiednio przypadki *benefactivus* (jedna z funkcji *datiwu*) / *male-factivus* (*adversativus*) wyrażający przeciwieństwo. Określeniem werbalnym jest czasownik *odnosić się* (do kogoś lub czegoś).

VIII. Korelacje *obecności* tworzy opozycję „współobecność (towarzyszenie) / nieobecność (brak)” wyrażaną przez parę z ‘*cum*’ / *bez, nie* (wyrazowe), odpowiednikiem przypadkowym jest *sociativus* (narzędnik towarzyszenia) / *abessivus*, wskazujący na brak (nieobecność) cechy, a określeniem werbalnym czasownik *(nie) istnieć, (nie) być obecny*.

Omówione korelacje przyimkowe tworzą zhierarchizowany system relacji. Przyimki oznaczające miejsce, *zbliżanie* i *oddalanie* łączy pojęcie *wnętrza* (por. łac. *in/ex-terior*, comparat. przym. ‘wewnętrzny/zewnątrzny’): *w, do, z / przy u, ku, od*. Korelacje *zbliżania* i *oddalania* można sprowadzić do nadrzędnego pojęcia *kierunku*, łac. *directio*, który może być *dośrodkowy* (koncentryczny) / *odśrodkowy* (ekscentryczny). Korelacje *postawy* oraz *położenia* i *następstwa* mieszczą się w pojęciu *pozycji* (łac. *positio*) wertykalnej i horyzontalnej, a z kolei pojęcia *wnętrza* i *pozycji* można sprowadzić do lokalizacji w przestrzeni (łac. *spatium*), w której mieści się sześć pierwszych korelacji elementarnych (I–VI). Dwie pozostałe

odniesienia (VII) i obecność (VIII) można nazwać jakościowymi. Powstałe w ten sposób dwie nierównej wielkości grupy przyimków tworzą nadrzędną korelację w y m i a r u , wyrażaną przez opozycje „przestrzeń/jakość”, co graficznie można ująć w schemacie:

W tak skonstruowanym schemacie nie mieszczą się co najmniej dwa ważne przyimki: lokatywne *między* (i bliski mu *wśród*) oraz kierunkowo-translatywne *przez*. Wykazują one względem siebie pewne podobieństwo, wyrażając relację między dwoma lub więcej obiektami lub stanami jednego obiektu, który zmienia się przez coś. Ich odpowiedniki łacińskie *inter* i *trans* tworzą w języku polskim kilka par prefiksalnych: *inter/trans-akcja*, *inter/trans-pozycja*, *inter/trans-komunikacja*; *iter/trans-kontynentalny*, *iter/trans-personalny*. Tę słabo zarysowaną korelację pozasystemową (izolowaną) można by nazwać łacińskim terminem IX. *inter/trans-*

pozycją i przypomnieć, że niektóre języki posiadają przypadek lokalny translativus.

Zaproponowana tu klasyfikacja nie obejmuje pełnego inwentarza przyimków polskich. Nie mieszczą się w niej wielofunkcyjne przyimki „piętrowe”: lokatywno-elatywne *s-przed, z-nad, s-pod, z-za*; lokatywno-perlatywne *po-nad, po-pod, po-za*; elatywno-perlatywne *s-po-nad, s-po-pod, s-po-za*, tworzące własne podsystemy¹⁸. Nie zostały również uwzględnione wszystkie dające się wyróżnić klasy semantyczne przyimków lokatywnych¹⁹, ani też całe bogactwo form i znaczeń przyimków gwarowych²⁰.

Nie było również moim celem skonstruowanie uniwersalnego modelu relacji semantycznych jak u V. Bröndala²¹, lecz tylko wskazanie na podobieństwa i różnice w obrębie polskiego systemu przyimkowego, by na tej podstawie dotrzeć do kategorii słotwórczych ufundowanych na tych przyimkach przedrostków.

Przejdźmy zatem do określenia relacji między przyimkami a odpowiadającymi im etymologicznie przedrostkami. Jak zauważa K. Netteberg²², są one względem siebie wariantami funkcjonalnymi: posiadają tę samą na ogół treść i podobne wykładniki, należą jednak do różnych kategorii językowych: przyimki są wykładnikami relacji przypadkowych, a przedrostki służą do derywacji. System przyimkowy jest bardziej rozbudowany i zawiera człony, np. przyimki kierunkowe, nie posiadające odpowiedników wśród przedrostków. Te z kolei mają na ogół szerszy zakres znaczeniowy niż odpowiadające im przyimki, na przykład *nad-/pod-* poza „dół/góra” oznacza „nad/pod-rzędność” oraz „nad/niedo-miar”. Na dalsze różnice wskazał J. Safarewicz²³ stwierdzając m.in., że przyimek nie wpływa na znaczenie wyrazu, determinuje tylko jego funkcję składniową, podczas gdy przedrostek modyfikuje znaczenie podstawy i tworzy z nią niepodzielną całość; natomiast przyimek może być oddzielony od wyrazu, do którego się odnosi. Pomiędzy obiema kategoriami zachodzą istotne podobieństwa strukturalne. Jedne i drugie są morfemami gramatycznymi (co w stosunku do przyimka stwierdził J. Kuryłowicz²⁴ dochodząc do wniosku, że tworzy on wspólnie z końcówką „morfem nieciągły”), a zajmują pozycję przed znaczeniową częścią wyrazu w odróżnieniu od przyrostków, końcówek i postpozycji stojących po części znaczeniowej. Różnica między obiema kategoriami polega na tym, że przyimek jest „morfemem luźnym” a przedrostek „morfemem związanym”.

---

¹⁸ Por. A. Weinsberg, *Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim*, Wrocław 1973.

¹⁹ Por. K. Klebanowska, *Znaczenie lokatywne polskich przyimków właściwych*, Wrocław 1971.

²⁰ Por. J. Okonłowa, *Polskie przyimki gwarowe*, Wrocław 1987.

²¹ *La théorie des prépositions*, Copenhague 1946.

²² *O formacjach przyimkowych i przedrostkowych*, Scando-Slavica, t. V, s. 19–29.

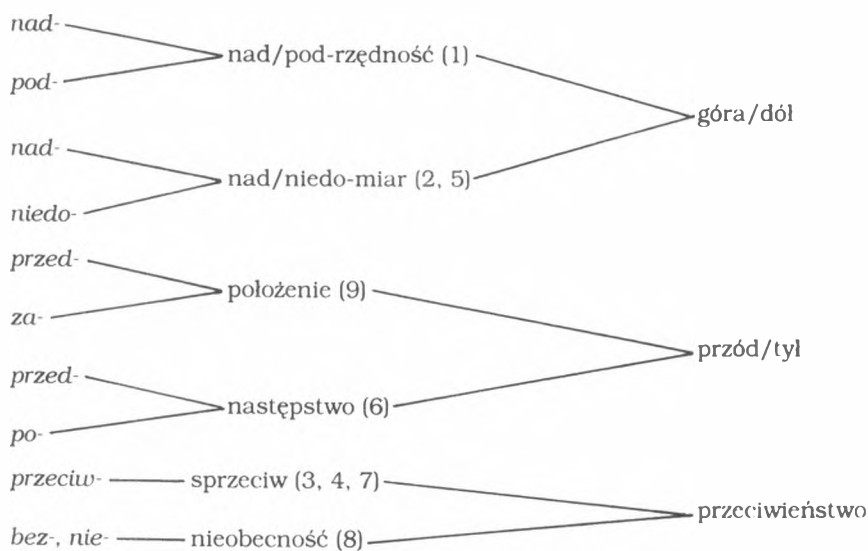
²³ *Uwagi o polskich przyimkach i przedrostkach*, *Opuscula polono-slavica – Munera linguistica S. Urbańczyk dedicata*, Wrocław 1979, s. 325–329.

²⁴ *Le problème du classement des cas*, *Biuletyn PTJ*, t. IX, s. 20–43.

Przejdźmy z kolei do porównania znaczeń kategoryalnych przyimków (I–VIII) i przedrostków (1–9), tworzących derywaty zarówno od podstaw rzeczownikowych (A), jak też przyimkowych (D), niezależnie od sposobu derywacji (modyfikacja, mutacja) i udziału innych formantów (przyrostek, paradygmat), a więc łącznie z derywatami konfiksalnymi (przedrostkowo-przyrostkowymi). Zgodnie ze stwierdzeniem K. Netteberg inwentarz polskich przedrostków jest uboższy niż przyimków. Nie są w nim reprezentowane przyimki miejscowe (I) i kierunkowe (II–III), a opozycje „góra/dół” (IV) i „przód/tył” (V) w ich podstawowym znaczeniu przestrzennym są dziś mało wyraźne (1, 6, 9). Korelacje „odniesienia” (VII) i „obecności” (VIII) są reprezentowane przez negatywne człony opozycji: (3, 4, 7) „sprzeciw” i (8) „nieobecność, brak”. Natomiast zgodnie z oczekiwaniem zostały rozbudowane znaczenia przedrostków w stosunku do odpowiadających im przyimków. Pojęcie „góra/dół” rozszerzyło się na „nadrzędność/podrzędność” (1), „wielkość/malność” przekraczające normę (2) i „dodatkowość zjawiska” (5). Pojęcie „przeciwieństwa” odnosi się do cechy (3), całego pojęcia (4), ponowionej czynności (7) i jest bliskie znaczeniu „braku, nieobecności” (8). Zwraca uwagę fakt zachowania opozycji binarnych u przedrostków odpowiadających przyimkom przestrzennym (IV–VI) i rozszerzenie ich na nowe kategorie (IV – 1, 2, 5).

Porównanie znaczeń relacyjnych przyimków polskich (I–VIII) z grupami znaczeniowymi derywatów przedrostkowych (1–9) prowadzi nas do wniosku, że obiema kategoriami rządzi wspólny system opozycji semantycznych, realizowany w postaci pełnej wśród przyimków, a zredukowanej w swoisty sposób (nieobecność kilku opozycji przy równoczesnej rozbudowie pozostałych) wśród derywatów przedrostkowych, które można sprowadzić do trzech podstawowych znaczeń kategoryalnych: „góra/dół”, „przód/tył” i „przeciwieństwo”, co w schemacie graficznym wygląda następująco:

Wyróżnione znaczenia kategoriałne mieszczą się w metaforze orientacyjnej „GÓRA/DÓŁ”, która zdaniem G. Lakoffa, M. Johnsona²⁵ realizuje się w opozycjach kulturowych „wysoki/niski status”, „wzrost/spadek”, „przyszłe/przeszłe wydarzenia”. Pojęcie „braku, przeciwieństwa cechy” wbudowane jest w kolejne metafory tej serii: „szczęście/nieszczęście”, „świadomość/nieświadomość”, „zdrowie/choroba”, „życie/śmierć”. Do podobnych wniosków dochodzi W. Maciejewski²⁶, stwierdzając prymarność pary pojęciowej „góra/dół” wobec „przód/tył” i „przyszłość/przeszłość”. Można więc w pewnym uproszczeniu wszystkie znaczenia derywatów przedrostkowych sprowadzić do makrokategorii słowotwórczej, którą nazwiemy „SUPERATIVA/DEFICITIVA”. Pojęcie to obejmuje czynność „przybywania/ubywania” i jej rezultat „nadmiar/niedobór” widoczne zarówno w przyrodzie, jak też działalności życiowej człowieka. Będzie to kategoria modyfikacyjna paralelna do opozycji „deminutiva/augmentativa”, „singulativa/collectiva”, a w dalszej kolejności „feminativa/patronimica”.

---

²⁵ *Metaphors we live by*, Chicago 1980. Polski przekład: *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988, s. 36–44.

²⁶ Tamże.